

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Var låg Linköpings franciskankonvent?

Tagesson, Göran

Fornvännen 95, 217-236

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2000_217

Ingår i: samla.raa.se

Var låg Linköpings franciskankonvent?

Av Göran Tagesson

Tagesson, G. 2000. Var låg Linköpings franciskankonvent? (Where was the Franciscan friary of Linköping situated?) *Formvännern* 95.

Previous research placed the Franciscan convent of Linköping in the northern part of the town, in the neighbourhood of the Cathedral and its close. Scrutiny of the historical and archaeological sources, however, suggests that this is a 250-year-old error. Another site in the southern part of the town is a more likely location for a friary. In the modern block of Elddonet an archaeological excavation has revealed traces of 14th century brick buildings and a large cemetery, probably surrounded by a deep ditch. After the Reformation these buildings were converted into a hospital. On the southern outskirts of the town were fields and meadows belonging to the convent, e.g. »Munkgårdet«, »the monks' field«. The article summarises the present state of knowledge and the consequences for the view of some of the other religious institutions in the town. Finally, some hints are pointed out of a Late Medieval Franciscan reform movement, the Observants, being present in the monastic custody of Linköping.

Göran Tagesson, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, S-223 50 Lund, Sweden
goran.tagesson@ark.lu.se

Inledning

Var låg franciskanernas konvent i Linköping? Frågan kan tyckas egendomlig. I den medeltida staden bör klostren och konventen ha utgjort ett viktigt inslag. De har upptagit en förhållandevis stor yta och bör med sin kyrka, kyrkogård och övriga byggnader ha lämnat tydliga spår till eftervärlden. Den arkeologiska situationen är numera så god i de flesta av våra städer att det borde vara omöjligt för ett konvent att helt försvinna.

I Linköping har den nuvarande biskopsgården norr om domkyrkan utpekats som platsen för det medeltida franciskankonventet. I följande artikel kommer Linköpings gråbrödrakonvent att tas upp till förnyad diskussion. Trots arkeologiska undersökningar inom tomten från 1960-talet och framåt råder fortfarande oklarheter om dess utformning, planlös-

ning och inte minst kyrkans läge och utseende. Det kommer att framgå att den lokalisering som hittills accepterats som den riktiga inte håller vid en närmare granskning och att andra möjliga lokaler kan diskuteras. Dessa frågor gäller främst lokalhistoriska förhållanden men har i förlängningen betydelse för att förstå konventens roll i förhållande till städernas framväxt och sociala topografi, särskilt i en stad som Linköping med en stark kyrklig dominans¹.

Tiggarbröder och städer under medeltiden

Tiggarordnarna har, under den livliga debatt och forskning som pågått alltsedan 1970-talet kring den medeltida urbaniseringsprocessen, tillmätts en stor och i många fall helt avgörande betydelse. Närvaron av ett franciskan- eller dominikankonvent har ansetts utgöra ett tydligt bevis för att orten ifråga haft ett visst mått

av befolkning, stadsbebyggelse och ekonomisk betydelse. I projektet Medeltidsstaden kom fokus att ligga på själva urbaniseringsprocessen och därmed blev frågan om stadsbegreppets definition och tidpunkten för själva stadstillblivelsen av stor vikt (Andersson 1979, 1990).

Redan i projektprogrammet formulerade Hans Andersson en tredelad definition av begreppet stad, med olika stadskriterier som svarar mot stadier i en successiv framväxt och anpassning av stadens funktion i olika historiska kontexter. För definitionen av staden som tätort räknas topografiska kriterier såsom stadsbebyggelse, gator och torg som viktiga element. Eftersom många städer under 1970-talet var otillräckligt undersökta kom dock närvaron av speciella institutioner, framför allt tiggarrordnarnas konvent, att få stor betydelse (Andersson 1979, s. 25 ff, 1990, s. 72 ff). I detta fall användes således historiska belägg som indikation på stadstillblivelse, eftersom det historiska källmaterialet antogs vara bättre undersökt och utgöra ett mer representativt källmaterial.

Franciskan- och dominikanordnarna har sinsemellan tämligen olika historia, men uppträdde båda i en tid av splittringstendenser inom kyrkan och ökade sociala motsättningar i samhället. Båda ordnarna grundades av karismatiska ledare, Dominikus, död 1221 och Franciskus, död 1226. De svarade på olika sätt mot behov inom samhället och kyrkan och de fick en mycket snabb spridning. Redan 1233 grundades franciskankonventet i Visby och år 1235 dominikankonventet i samma stad (Gallén 1958, 1959).

Man har tidigt dragit paralleller mellan urbaniseringen i Sverige under högmedeltiden och den snabba etableringen av tiggarkonventen i en rad orter under framför allt 1200-talet. Den bakomliggande tanken är att tiggarröderna med sin speciella ekonomi och sitt sociala engagemang sökte sig till de orter som under denna tid snabbt utvecklades till att bli stadslika tätorter. Kombinationen av fler människor och större koncentration av ekonomiskt överskott i städerna har varit en viktig utgångspunkt för konventens ekonomi. Tiggarrordnarna fick enligt de ursprungliga reglerna inte

äga mark eller jord utan skulle leva av allmosor. Drivkraften var deras sociala engagemang, där predikan och själavård utgjorde de viktigaste inslagen.

Som en bidragande faktor till deras snabba spridning och etablering i högmedeltidens Sverige kan man peka på ett samband med den allt starkare kungamakten, där framför allt Magnus Ladulås utmärkt sig som en särskild gynnare av franciskanerna. Under hans regeringstid etablerades inte mindre än fem konvent, däribland Linköping.

Tiggarrödernas roll i stads- och statsbildningen under högmedeltiden har inte, trots dessa antaganden och viktiga utgångspunkter, behandlats särskilt uttömmande. Frågan är fortfarande vilken politisk roll och ekonomisk funktion dessa konvent kan ha haft i städerna. Varför gynnades dessa fattiga tiggarröder av kungamakten och hur har etableringen gått till med en till synes jämn fördelning med ett konvent i varje stad? Inte heller konventens topografiska läge och funktion i de medeltida städerna har diskuterats särskilt djupgående.

Förutom främst några danska verk från början av detta sekel ger litteraturen en mycket splittrad bild med ett stort antal spridda artiklar med främst lokalhistorisk infallsvinkel (t.ex. Lindbäck 1914 och Lorenzen 1914, för översikt kring ordens historia se även Kilstrom 1974, Gallén 1959). Den danske forskaren Jørgen Nybo Rasmussen har dock under en längre tid arbetat med franciskanerna i den nordiska provinsen Dacia (Rasmussen 1992). Hans huvudverk, *Die Franziskanerprovinz Dacia*, är planerad att omfatta tre delar, där band ett i skrivande stund föreligger i manus. Verket behandlar samtliga konvent utifrån tillgängligt källmaterial med övergripande syfte att undersöka förhållandet mellan ideal och praktik, dvs. hur de franciskanska idealen realiserades som social praktik i en skandinavisk medeltida verklighet. Den detaljerade bilden av franciskanordens och konventens utveckling i Skandinavien ger en väsentligen ny och mångfacetterad bild, inte minst vad gäller tiggarkonventens relation till urbaniseringsprocessen under medeltiden.

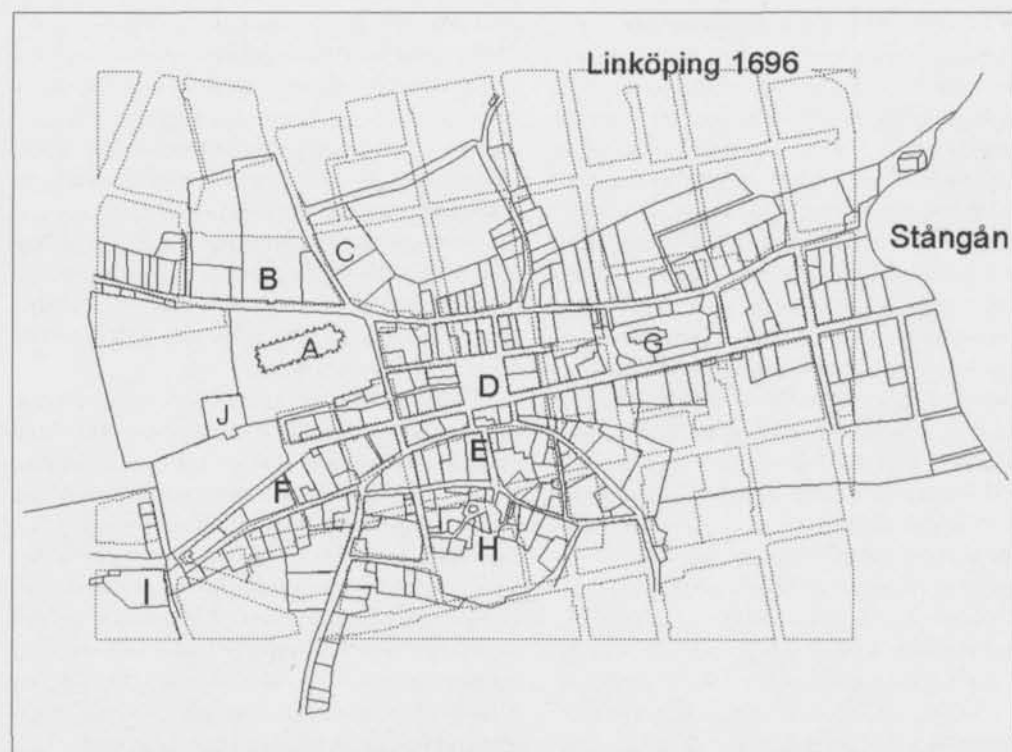

Fig. 1. Linköping 1696. Några år före den förödande branden år 1700 hade staden fortfarande kvar mycket av sin medeltida prägel. Bilden är dock ett resultat av en flera hundra år lång utveckling. A- Domkyrkan, B- Biskopsgården, C- Rhyzeliusgården, D- Stora torget och rådhuset, E- Platsen för det medeltida Helgeandshuset, F- Platsen för den medeltida Själagården, G- S:t Larskyrkan, H- Det efter-reformatoriska hospitalet, I- Platsen för det senmedeltida S:t Görans-kapellet, J- Biskopsgården. Karta L. Österlin och G. Tagesson. — Linköping 1696. A. The Cathedral, B. The present Bishop's residence, C. Rhyzeliusgården, D. Market place and town hall, E. The site of the Medieval House of the Holy Ghost, F. The site of the medieval House of All Souls, G. Church of St. Lars, H. The post-Medieval hospital, I. The site of the Late Medieval chapel of St. George, J. The Bishop's palace.

Franciskanernas konvent i Linköping

Linköpings roll som kyrklig centralort går tillbaka till åtminstone 1000-talet, där fynd av runristade gravmonument, s.k. Eskilstunakistor, invid S:t Lars-kyrkan vittnar om närvaron av en äldsta kyrka. Senast 1120 har stiftet varit etablerat och den äldsta domkyrkan börjat byggas. Staden Linköping har ansetts tillkomma under 1200-talets slut, där franciskankonventets etablering 1287 utpekats som ett viktigt årtal. Tydliga indicier på en administrativt och juridiskt fungerande stad finns från sekelskiftet 1300 (Kraft 1975). En på senare år mer intensiv ar-

keologisk aktivitet har dock kunnat ifrågasätta stadens topografiska utseende och funktion under högmedeltiden, då undersökningar i stället visar sekelskiftet 1400 som ett avgörande skede för en alltmer stadslig bebyggelse (fig. 1, Feldt & Tagesson 1997, Tagesson 1998).

Franciskankonventet i Linköping har med största sannolikhet tillkommit i samband med biskop Bengts i Linköping testamente 1287, då han skänkte en altarprydnad, en komplett liturgisk mässdräkt och 40 mark till minoriterna (franciskanerna) i Linköping. Samma år testamenterade Botildis från Vimarka 15 mark pen-

ningar och utvalde hos dem sin gravplats. Även den danske franciskanbrodern Peder Olsen uppger i sin krönika år 1533 att konventet i Linköping ska ha grundats detta år (Rasmussen 1987, s. 941).

Uppgifterna pekar på en målmedveten strategi från kungamaktens sida. Linköpingskonventet är ett av fem konvent som grundades under Magnus Ladulås. Hans broder Bengt valdes till biskop i Linköping året innan. Donationen kan ses som en parallell till donationen till Stockholms franciskankonvent, där kungen valde att förlägga sin gravplats. Den ansevärd summan bör betraktas som grundplåten till byggandet av kyrka och konventsbyggnader.

Konventets historia tecknades tidigt av lektor Per Gustaf Berggren, som gjort en sammanställning av det skriftliga källmaterialet. En rad testamenten omnämner franciskanbröderna och visar att såväl världsliga stormän och borgare som kaniker och biskopar har skänkt pengar och jord till konventet. Av flera dokument framgår att konventet försålt jord som man fått i gåva. Det framgår även att det funnits en kyrkogård och i testamenten omnämnda altarutrustningar visar att det funnits en kyrka eller ett kapell, även om denna i sig aldrig omnämns (Berggren 1908).

Linköpingskonventet har översiktligt behandlats i Linköpings stads historia (Kraft 1975), men hos övriga författare har intresset främst rört konventets lokalisering. Berggren och Kraft anser att konventet »aldrig vunnit någon större betydelse» (Berggren 1908 s. 18). Mot detta kan ställas Rasmussens påpekande att det redan 1291 omnämns en *custos* i Linköping, vilket måste tolkas så att konventet redan vid 1200-talets slut blivit kustodi för södra Sverige. Denna uppdelning av franciskankonventen inom provinsen Dacia (omfattande Norden) i delområden, kustodier, framgår av en sammanställning först 1340, men har sannolikt fungerat redan vid 1200-talets slut. Provinsen Dacia har sammankallats till kapitel varje eller vartannat år, och vid sex tillfällen under perioden 1291–1496 har dessa varit förlagda till Linköping (Rasmussen 1987, s. 36 ff).

Konventets lokalisering enligt äldre forskning

Konventets lokalisering har varit föremål för en hel del diskussioner. Hittills har alla forskare varit ense om att franciskankonventet legat i området norr om domkyrkan, men den exakta platsen har det däremot rått delade meningar om. Norr om domkyrkan, i nuvarande kv. Aposteln 2, ligger idag Linköpings biskopsgård. Enligt biskop Rhyzelius låg här tidigare det medeltida franciskankonventet vilket 1558 skänktes av Gustav Vasa till biskop Erik Falk som biskopsgård (Rhyzelius 1756/1945).

Tomten i kvarteret Absalon 1 uppläts 1592 av kung Johan III till domprostgård. Här bodde Rhyzelius själv under sin tid som domprost och gården bär fortfarande hans namn. En mycket seglivad folklig tradition utpekar det ännu bevarade tvåvånings stenhuset som abbotens bostad, vilken i folkmun fortfarande går under namnet »klostret». Traditionen är fast förankrad och har under 1900-talet visat sig omöjlig att utrota. Så sent som 1998 utkom en bilaga till Östgöta Correspondenten där byggnaden uppges ha tillhört konventet (fig. 2).

Uppgifterna om konventets lokalisering till den nuvarande biskopsgården går således tillbaka till Andreas Rhyzelius. Han kom till Linköping 1720 som domprost, valdes till biskop 1743 och stannade i ämbetet till sin död 1761. Rhyzelius har förutom sin andliga gärning även varit en flitig byggherre, då både den gamla domprostgården och biskopsgården kom att få nya byggnader under hans tid. Biskopen skrev även åtskilliga lärda verk, där framför allt hans topografiska skildringar av östgötska städer samt klosterhistorik och biskopskrönika fortfarande röner stort intresse.

I en handskrift från 1733 bevarad i Linköpings stiftsbibliotek ger Rhyzelius en beskrivning av de östgötska städerna. Delen om Linköping har utgivits under 1900-talet. I fjärde kapitlet, som behandlar S:t Larskyrkan »och andra fordom i påfvedömet tid helgada hus i Linköping» omnämner Rhyzelius två kloster, dels ett franciskankloster, dels ett »bernhardenkloster».

«...Gråbrödrakloster, norr om domkyrkion beläget, ther nu Biskopsgården är, hwaräst the gam-

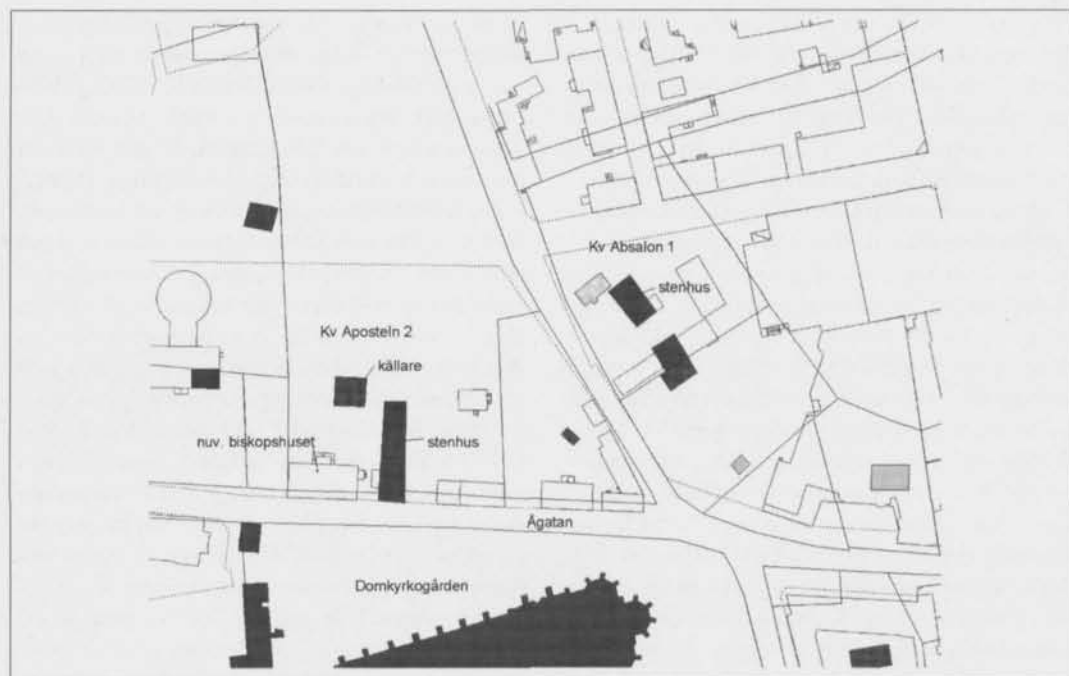

Fig. 2. Kv. Aposteln och kv. Absalon norr om domkyrkan med de viktigaste medeltida byggnaderna utmärkta. Karta L. Österlin och G. Tagesson. — The blocks of Aposteln and Absalon, north of the cathedral, with the most important Medieval buildings.

bla Stenhusen äro qwarlefwor af fordna klosterhusen, som förmodligen waret flere och större.»

»Bernhardins-kloster söder frå torget, ther nu Hospitalet är, hwilket k. Johan inrettade i the gamla klosterhusen, hwaraf ännu några är qwar af sten, såsom kyrkion och några andra rum under samma tak; och Sâdesboden, hwilken lærer waret convictorium eller munkarnas matsal; emedan på murarna än står med munkestyl i ett hörn Mensa secunda och i ett annat mensa tertia, thet tredje bordet« (Rhyzelius 1968 s. 23).

Rhyzelius nämner särskilt att han inte funnit några övriga uppgifter om detta »bernhardinkloster« i några andra »gambla skrifter« och att det heller inte nämns i Hans Brasks förteckning över kloster i Linköpings stift i början av 1500-talet, varför han antar att det redan då stod öde. I hans bok om klostrens historia i Sverige, *Monasteriologia Sviogothica* från 1740, saknas dock uppgiften om detta andra kloster i Linköping, och han nämner särskilt att varken

biskop Hans Brask eller historieskrivarna Johannes Vastovius eller Johannes Messenius känner till mer än ett kloster i staden. Rhyzelius beskriver franciskanklostrets läge på följande sätt.

»Thet war belâgit norrut wid Domkyrkion, ther nu Biskops-gården är, hwars gamla Stenhus äro qwarlefwor, efter thet stora munkekloster, ther hafwer warit.«

»Och lærer så konventet blefwit stående öde och efter hand förfallit, til thet thet, med Domkyrkion och hela staden, undantagno Slotet, aldeles afbrann d. 18 Maji år 1546, och blef icke vidare uprettadt, förrän then tomten, med the ther qwarstående skröpelige stenmurar, af K Johan then tredie lemnades til Biskopsgård, tå the efter hand blefwo med bräder täckte och brukade altsedan till Sâdes-bodar och andra uthus...« (*Monasteriologia Sviogothica*, Rhyzelius ms. i Linköpings stifts- och landsbibliotek).

Det är oklart om Rhyzelius uppgifter om klostren i Linköping går tillbaka på traditioner under hans tid eller om det är hans egna lärda spekulationer. Trots att Rhyzelius själv tvekat om sin uppgift om ett andra kloster i Linköping har denna uppgift från 1733 övertagits av Carl Fredrik Broocman i hans stora Östergötlandsbeskrivning från år 1760, där både bernhardin- och franciskankloster omnämns. Han skriver att det förra har av Johan III inrättats till hospital och det senare till biskopsgård (Broocman 1760/1993, s. 71, 87). Widegren återger samma sak i sin Östergötlandsbeskrivning (Widegren 1817, s. 78 f) medan Wilhelm Tham skriver att »uppgiften om ett äldre Bernhardinerkloster synes sakna bevis« (Tham 1994, s. 243). Även Ridderstad nämner att äldre författare omtalar ett »bernhardinkloster«, men att det inte finns omnämnt i någon känd medeltida svensk handling. Ridderstad anser att franciskanklostret låg på nuvarande biskopsgården men att samtidigt det s.k. »klostret« hört hit (Ridderstad 1918, s. 994).

I diskussioner kring franciskankonventets läge under 1900-talet i övrigt har Rhyzelius uppgifter om ett andra konvent helt ignorerats. Berggren ansåg sig dock 1908 inte kunna annat än gissa var franciskankonventet varit beläget. Uppgiften hos Rhyzelius att konventet legat på den plats där biskopsgården nu ligger ställde han sig tveksam till. Det återstår att bevisa, menade Berggren, att biskoparna alltid bott på samma plats. Några ytterligare dokument rörande lokaliseringen har han inte funnit, däremot antyder namn på åkrar, som t.ex. Munkagärdet, att konventet legat i utkanten av staden. Han nämner vidare uppgiften om fynd av »ett flertal gravar« vid nuvarande Kungsgatan 32, nära stenhuset i Rhyzeliusgården, det s.k. »klostret«, och håller det inte för otroligt att franciskankonventet kan ha legat i närheten (Berggren 1908, s. 15 f.). Trots att han är ensam om att dra Rhyzelius uppgifter i tvivelsmål kommer han dock fram till att det bör ha legat någonstans norr om domkyrkan.

Lektor Karl Beckman antar dock reservationslöst Rhyzelius uppgifter om att det gamla konventet legat på nuvarande biskopsgårdens plats. Däremot argumenterar han kraftfullt

emot att det s.k. »klostret« på Rhyzeliusgården skulle tillhöra franciskankonventet eller varit identiskt med ett i skriftligt material känt Vårfrukapell (Beckman 1920, s. 74 ff., 1922, s. 67). 1959 utgav kapten Eskil Ridderstad en liten men innehållsrik skrift, »Linköpings klosterområde«, där han på uppdrag av Westman-Wernerska fonden sammanställde uppgifter om bebyggelsen i Rhyzeliusgården, biskopsgården samt tomterna intill. Han kommer till samma slutsats som Beckman, dvs. att franciskankonventet legat på platsen för biskopsgården och att Rhyzeliusgården legat utanför konventets område. Kraft bygger i *Linköpings stads historia* helt på de äldre forskarnas framställningar, men tar fasta på Berggrens notis om att skelett skulle ha hittats vid Kungsgatan och lutar åt att konventet omfattat både den senare Rhyzeliusgården och biskopsgården (Kraft 1975, s. 155 ff.). Kugelberg skriver att det fortfarande är en öppen fråga om byggnaden legat inom eller utanför klostermuren (Kugelberg 1972-75, s. 57). Den stora Linköpingsmonografien (1975) liksom flera andra tongivande forskare under 1900-talet ger således legitimitet till den folkliga uppfattningen om »klostret« som en konventbyggnad.

Arkeologiska undersökningar i kv. Absalon och kv. Aposteln

Samtliga författare under 1900-talet hänvisar till uppgiften om skelettfynd vid grundgrävning för byggnation vid Kungsgatan 32 som ett viktigt argument för konventets lokalisering. Berggren är den förste som nämner uppgiften, han ska ha fått uppgiften »för en tid« sedan om att »ett flertal gravar innehållande starkt förmultnade ben« skulle ha påträffats. Byggnaden ifråga byggdes 1902 och för Berggren således nära i tid. Någon sakkunnig besiktning eller undersökning gjordes dock aldrig. Senare har tomten varit föremål för en mindre undersökning 1973 då byggnaden från sekelskiftet revs och lämnade plats för Pingstförsamlingens nya kyrka. Några spår av en kyrkogård kunde då inte hittas (Rudbeck 1982). Tillsammans med Rhyzelius uppgift att Gustav Vasa skänkte konventet till biskopsgården utgör dessa de enda

indicierna för konventets lokalisering till området norr om domkyrkan.

Ridderstads skrift från 1958 är utformad som en förstudie inför en större undersökning inom »klosterområdet». En sådan undersökning kom till stånd åren 1960–63, då amanuensen vid Riksantikvarieämbetet Carl-Filip Mannerstråle anförtroddes uppdraget att leda en stort upplagd undersökning inom kv. Aposteln och Absalon. Undersökningen pågick 1960 i kv. Aposteln 2, dvs. inom norra delen av biskopsgården, 1961 i kv. Absalon 1, dvs. kring stenhuset i Rhyzeliusgården och under åren 1962–63 i båda kvarteren. Några resultat av undersökningarna kom aldrig att presenteras och huvuddelen av fynd- och dokumentationsmaterial kom att ligga kvar hos den ansvarige tills det fördes till Östergötlands Länsmuseum 1988. En uppordning och preliminär rapportering gjordes 1989 (Tagesson 1989).

Det har visat sig svårt att bilda sig en uppfattning om var och i vilken omfattning undersökningarna bedrivits. Schaktplaner i skala 1:400 har upprättats för både kv. Absalon och Aposteln, där påträffade anläggningar har markerats. Dessa anläggningar går i vissa fall att relatera till de bevarade fältritningarna och fyndmaterialet. Någon tolkande eller beskrivande text eller dagbok finns ej och det är mycket oklart i vilken utsträckning anläggningarna har undersökts. En viss ledning ger ett antal samtida tidningsklipp.

Inom biskopsgården finns idag två byggnader som antagits ha en medeltida datering. Det rör sig om dels ett stenhus i nord-sydlig riktning öster om biskopshuset, dels en källare med tunnvalv norr om detta. Undersökningarna på 1960-talet omfattade dock uteslutande området norr om denna källare. Anläggningarna som påträffades i samband med undersökningen har tolkats omfatta ett tegelgolv invid källaren och norr därom husgrunder, kullerstensläggningar, eldstad, rökeri, smedja m.m. Norr om biskopsgården ligger i Museiparken än idag en torrlagd karpdamm. Enligt schaktplanen från 1960 hittades en mindre damm söder om denna och de ska ha varit förbundna genom ett mindre vattendrag.

1986 kom två av dessa anläggningar att bli

föremål för förnyad undersökning i samband med arbeten i Museiparken. Ett trähus med en ugnsanläggning samt en stenkällare undersöktes och kunde dateras till senmedeltid (Tagesson 1986). Båda anläggningarna hade delvis undersökts redan på 1960-talet. I en liten artikel 1987 gjorde undertecknad ett försök att sätta dessa undersökningar i ett sammanhang med franciskankonventet, vilket skulle visa på att konventet bestod både av välmurade stenbyggnader och en spridd bebyggelse med ekonomifunktion (Tagesson 1987). Vid denna tidpunkt kände inte undertecknad till 1960-talets undersökningar, dessutom är tolkningen att källaren legat inom den nuvarande biskopsgården felaktig.

1991 gjordes en mindre forskningsundersökning i biskopsgården med syftet att försöka lokalisera konventets kyrka och studera kulturlager och bevarandesituation, för att om möjligt kunna ställa det i relation till de äldre undersökningarna. Två schakt lades ut väster och öster om biskopsgårdens huvudbyggnad invid Ågatan. Inga undersökningar hade dittills gjorts i denna del av biskopsgården och tanken var att en kyrka borde ligga i gårdens södra del invid den medeltida Ågatan. Några spår efter en kyrka hittades dock inte och inte heller framkom några spår efter en tänkt västlig byggnadslänga. Väster om biskopshuset hittades endast av en grop med smidesavfall samt rester efter en västlänga från biskopsgårdens tid, sannolikt 1600-talet (Tagesson 1995).

1997 gjordes en inventering av samtliga kvarstående och arkeologiskt kända medeltida stenbyggnader i Linköping. I detta sammanhang har vissa uppmätningar och besiktningar gjorts av källaren och stenboden på biskopsgården. Källaren är en tvärummig stenkällare med tunnvalv av tegel, byggd av fältsten med stickbågiga dörromfattningar och fönster av tegel. Stenhuset är likaledes byggt av fältsten med tunnvalv, stickbågiga fönster och dörröppningar av tegel. 1998 gjordes en murverksundersökning av biskopsgårdens stenbod, som anses utgöra konventets östra länga, vilken bekräftade det tidigare antagandet om en senmedeltida datering (muntlig uppgift antikvarie Ann-Charlott Feldt, Östergötlands Länsmuseum.)

Sammanfattningsvis kan konstateras att samtliga forskare och författare har varit ense om att Linköpings franciskankonvent varit beläget norr om domkyrkan och att de flesta numera är ense om att det varit lokaliserat till den nuvarande biskopsgården, kv. Aposteln 2. Vid en närmare granskning framgår dock att det enda belägget på detta är Rhyzelius skrift från 1740, där han hävdar att Gustav Vasa upplåtit det gamla konventet till biskopsgård. De arkeologiska undersökningarna under 1900-talet har dock inte kunnat ge klara belägg för vare sig en kyrkogård eller kyrka.

Sociala institutioner i det medeltida Linköping

Om det nu saknas positiva belägg för en lokalisering av det medeltida franciskankonventet till den norra delen av Linköping får vi undersöka möjligheterna att finna en lokalisering på någon annan plats. Bilden av den medeltida staden Linköpings topografi är splittrad och forskningen har kännetecknats av ett visst ointresse för topografiska frågor. I det följande ska några av stadens övriga institutioner granskas. Kriterier för att finna konventet bör vara att det rör sig om ett större gårdsområde, rester efter en kyrka eller andra byggnader, samt rester efter dess kyrkogård. Av stadens kyrkor är domkyrkan och landsförsamlingens kyrka S:t Lars väl kända och behandlade i annat sammanhang. Den stora samlingen av prebenden med tillhörande tomter och gårdar har behandlats av Schüeck 1959.

I det historiska källmaterialet finns ett helgeandshus omnämnt första gången 1342 (»domus Sancte Spiritus Lincopie«). Kraft menar i stadsmonografien att helgeandshuset bör ha tillkommit efter 1333, eftersom en Linköpingskanik i sitt testamente skänkte pengar detta år till kloster och kyrkor i östgötastäderna, samt till hospital och helgeandshus i Söderköping och i Skänninge, men ej till något helgeandshus i Linköping (Kraft 1975, s. 221, Hedqvist 1893, s. 106; DS 3661 resp DS 3002).

Rhyzelius nämner helgeandshuset i sin Linköpingsbeskrivning 1733 på följande sätt: »Helgeands-Capell, låg wid östra sidan af torget, på samma plats, ther rådstugan stod, tils staden afbrann år 1700, hwarefter nu intet

tekn är qwar...« (Rhyzelius 1968, s. 24). Senare författare upprepar samma sak, där bl.a. Ridderstad anser att det varit beläget vid torget »midt emot och nära nuv. Stora hotellet. De övriga till Helgeandshuset hörande byggnaderna ha legat s. eller sydv. vid torget« (Ridderstad 1918, s. 994 f).

Rhyzelius har dock felaktigt kopplat samman helgeandshusets läge med läget för stadens rådhus. Beckman framlägger övertygande bevis för att gården istället ska ha legat i kv. Epåletten, i hörnet av nuvarande Bokbindaregatan och Torggatan. Efter 1546 års brand har nämligen Gustav Vasa upplåtit det kapell som låg i Helgeandsgården att användas som rådstuga, eftersom stadens rådhus förstörts i branden. Även efter stadsbranden 1567 har Johan III bekräftat faderns donation, så att staden fick kapellet med full äganderätt. Av detta brev framgår att helgeandsgården ska ha legat vid torget. Senare har gården övergått till privata ägare men av bevarade handlingar framgår att den gamla helgeandsgården är densamma som tomten 95 på 1696 års tomtkarta (se fig. 1). Det gamla kapellet omnämns under 1600-talet men resterna av den gamla gården revs 1908 (Beckman 1922, s. 72 ff, Kugelberg 1972-75, s. 217 ff). Någon arkeologisk undersökning har inte genomförts i denna gård, däremot finns en äldre ritning bevarad som visar på en kvadratisk byggnad med tjocka murar.

I samtida dokument och i senare litteratur nämns flera kapell i Linköping. De flesta av dessa avser sannolikt kapell i domkyrkan. Ett S:t Örjans kapell nämns av Rhyzelius och dess läge kan preciseras till en gård strax utanför den medeltida staden, direkt väster om Väster-tull. På denna plats har gjorts skelettfynd som tyder på en kyrkogård, även om några rester av kapellet inte har framkommit. Ytterligare en social institution som etablerades under senmedeltiden var Själagården, som kan lokaliseras till nuvarande kv. Elden genom uppgifter från 1600-talet (Kugelberg 1972-75 s. 531 resp. 196).

Flera av Linköpings sociala och kyrkliga institutioner och kapell är ofullständigt kända. Lokaliseringen av helgeandshuset, S:t Örjanskapellet och Själagården är däremot klar och

det verkar uteslutet att någon av dessa institutioner skulle ha förväxlats med det medeltida franciskankonventet. Det återstår så att granska en institution av betydelse i stadens södra del, nämligen det efterreformatoriska kronohospitalet.

Linköpings kronohospital

Efter reformationen slog Gustav Vasa samman franciskankonventet och helgeandshuset till en stiftelse som så småningom kom att kallas hospitalet, beläget i stadens södra del. Exakt hur detta gått till går ej att utreda, men Kraft drar paralleller till bl.a. Stockholm, vars helgeandshus var uppfört på kronans mark. Kraft menar att Gustav Vasa endast behövt hävda sin patronatsrätt då han genomfört sammanslagningen (Kraft 1975, s. 222).

I stadsmonografin tecknas en hypotetisk bild av hur hjonen kan ha överflyttats från helgeandsgården till konventets lokaler. Efter att konventet brunnit 1546 skall en ny flyttning tillbaka till helgeandsgården ha genomförts. Denna tolkning är dock mindre sannolik, vilket kommer att framgå nedan. Helgeandsgårdens kapell kom, som tidigare nämnts, att undantas från stiftelsen och det omnämns flera gånger under 15-1600-talen i samband med att det tillfälligt disponeras som rådhus (Kraft 1975, s. 344).

Hospitalets historia har tecknats av Gottfrid Westling (1919), där bevarat källmaterial visar sig kunna ge en god bild av hospitalets ekonomi, jordegendomar, byggnadsbestånd och allmänna levnadsförhållanden för »hjonen«. Redan i 1540 års mantalslängd finns upptagen en Nils biddare, en auktoriserad insamlare (bedjare) för hospitalets räkning (Kraft 1975, s. 345). Först från 1570-talet finns hospitalets räkenskaper bevarade och vi har något säkrare uppgifter. Hospitalet kom att avvecklas under 1780-talet, när de sinnessjuka överfördes till hospitalet i Vadstena medan ett länslasarett inrättades i de gamla lokalerna (Westling 1919, s. 14, Olofsson 1989).

Hospitalets område och byggnadsbestånd framgår dels av kartmaterial och dels av beskrivningar. På den äldsta stadskartan från 1651 finns hospitalsområdet markerat som ett

tämligen stort område i stadens södra del, inramat av den s.k. Hospitalsgatan i norr, nuvarande Apotekaregatan i väster och Trädgårdsgatan i söder och öster. Två mindre gator är markerade som infarter till hospitalsområdet, från norr och väster.

Under 1600-talet har hospitalsrådets norra del, kyrkogården, tilldragit sig en oplanerad bebyggelse bestående av »kojor«, vilket framgår av 1696 års karta. Vid ett flertal tillfällen har magistraten försökt att »avskaffa det kort- och tärningsspel som på Spitalskyrkogården hålles«. Under 1600-talets andra hälft har dock kyrkogården upphört att användas och man har accepterat bebyggelsen. På 1696 års karta framträder en komplicerad bild av små och oregelbundna tomter i denna del av hospitalsområdet. I söder finns inte den gamla Trädgårdsgatan markerad vid denna tid (fig. 1). Under 1700-talet tillkom Nygatan i norra delen av området och 1863 lades det nuvarande Hospitalstorget ut.

Från år 1632 finns den äldsta beskrivningen av hospitalets byggnader (Johannes Bothvidi Speltalsbok, Vadstena landsarkiv). En gudstjänstlokal hade inrättats i ett äldre stenhus, som beskrivs som uppfört av stora kullerstenar och med torvtak. I södra delen av samma byggnad låg en sjuksal med plats för sjuutton sängar. Denna var skild från kyrkan av en vägg i vilken fönster var upptagna. Samtidigt nämns bl.a. förmannens bostad, stekhus, torkhus, bodar, en stuga att »förvara de rasande människorna uti«, källare samt »stora stensalen«. Det är denna stensal som Rhyzelius beskriver som bernhardinermunkarnas gamla matsal (Kugelberg 1972-75, s. 372 ff, Westling 1919, s. 42 ff).

År 1716 omnämns i samband med en laga syn det gamla stenhuset vara 33 alnar långt och 18 alnar brett (knappt 20 x 11 m). Det omfattade alltjämt kyrka, sjukstuga och kök, det var välvt och koret hade ett ojämnt golv av tegel. Östra väggen hade tre fönstergluggar, den västra endast en. »Mot sjukstugan, som intog en del av byggnadens södra parti, voro upptagna två fönster inemot kyrkan, på det att de sjuka måtte från sina sängar kunna höra predikan, då dessa fönster öppnades« (Westling 1919, s.

Fig. 3. Hospitalskyrkan, foto före 1897. Östergötlands Länsmuseum. — The Hospital Church before 1897.

44). Kyrkan ombyggdes på 1770-talet, då delvis nya och högre murar tillkom samt ett torn i norra delen (fig. 3).

De äldsta kartorna över hospitalet är från 1700-talets början, men beskriver framför allt områdets utbredning och planeringen av tomter och Nygatan i norra delen. Det är först mot 1700-talets slut och framför allt en karta från år 1800 som ger en detaljerad beskrivning av de olika byggnaderna. Området kom att få en rad nya byggnader under 17-1800-talen då det fungerade som lasarett. Centralt i området och orienterat i NNO-SSV låg kyrkan (fig. 4, hus 5) i norra delen omgiven av det västra och östra lasarettshusen (hus 2 och 1), tillkomna 1777 resp. 1737.

Söder om det västra lasarettshuset låg det gamla stenhuset (hus 3). Den ombyggdes på 1830-talet och ytterligare 1897, varvid fasaderna och interiören ändrades (Olofsson 1989, s. 71, 117 ff). Byggnaden revs dock 1978. Söder om östra flygeln låg en köksbyggnad av trä, som ombyggdes i sten på 1830-talet (hus 4). Längre västerut låg den 1743 uppförda och ännu bevarade byggnad (hus 11) som varit hospitalspredikantens och senare fältskärens bostad.

Kyrkan stod kvar fram till 1897, då den jäm-

nades med marken, efter att under en tid ha fungerat som Östergötlands museum. Under tidigt 1900-tal kom den nuvarande bostadsbebyggelsen till (Kugelberg 1972-75, s. 385, Olofsson 1989, s. 115 ff).

Arkeologiska undersökningar kring

Hospitalstorget

I samband med grundgrävning 1912 inför den nya bebyggelsen vid Hospitalstorgets södra del påträffades äldre byggnadslämningar (fig. 5). Mycket hade redan förstörts när arkitektstudenterna Berglund och Holmdal kom till platsen, men de har noggrant dokumenterat vad som fanns kvar. I södra delen fanns den östra samt rester av norra och södra väggen till en byggnad, vilken de tolkade som ett kapell. Byggnaden hade ett tegelgolv i fiskbensmönster och dess inre har uppmätts till 8,87 m brett (nord-sydlig riktning). Väggarna var av gråsten, invändigt klädda med tegel i munkförband. På östra väggen fanns en bänk murad i tegel, 47 cm bred och 38 cm hög. Där hittades även tre baser i kalksten vid A, B och D (se fig. 6a-b). Vid C hade en liknande bas funnits men var försvunnen vid dokumentationstillfället. En pelarbas hittades i byggnadens mitt (punkt

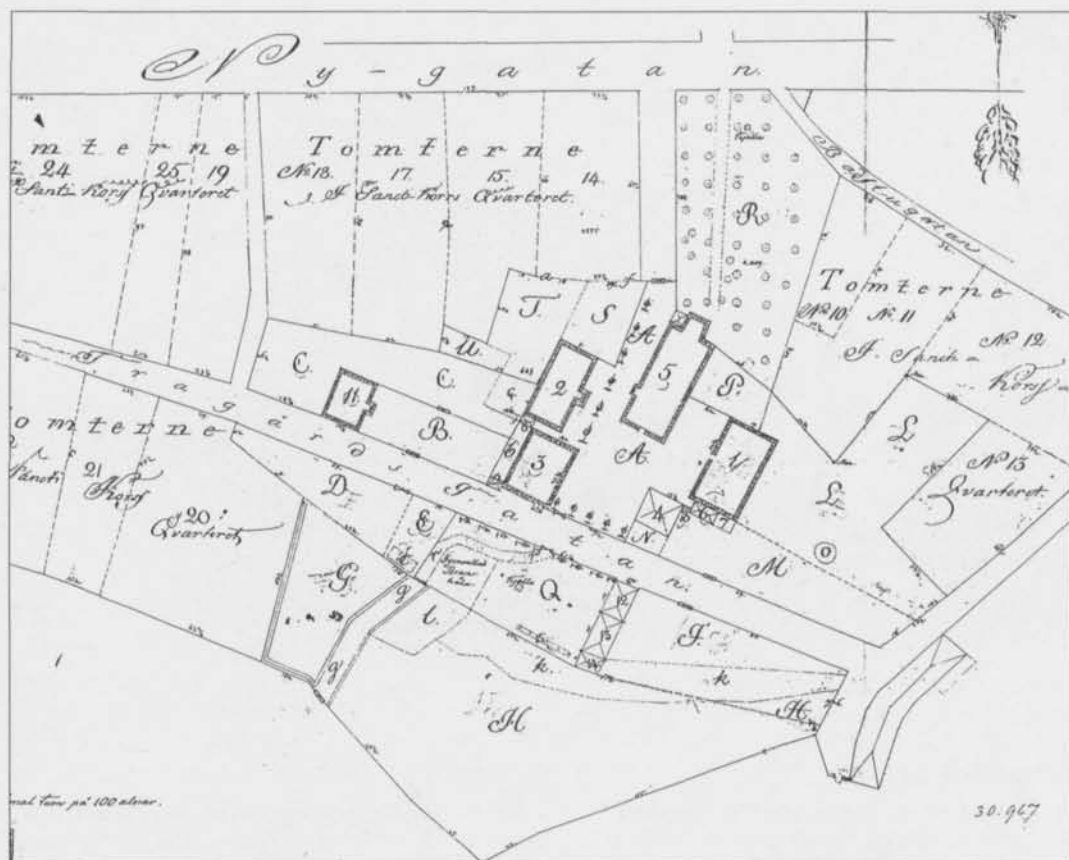

Fig. 4. Karta över hospitalsområdet år 1800. Lantmäteriets arkiv, akt 162. — Map of the hospital in 1800.

E). Byggnadsdetaljerna tolkades som baser till knektar och pelare och rummet ansågs ha varit välvt med sex mindre valv.

Norr om detta hittades ytterligare byggnadsrester, framför allt en mur i öst-västlig riktning, av gråsten men klädd med tegel på båda sidor. Innanför denna fanns rester av små rum, med tegelgolv och fynd av formtegel. Denna byggnadsrest verkar ha haft ett samband med kapellet, men en eventuell förbindelse har störts av grundgrävningen (rapport ATA). Denna byggnadsdel kom även att undersökas 1973, då den norra muren dokumenterades.

Ljungstedt har behandlat kapellfyndet i Linköpings stads historia, där han daterar anläggningen stilistiskt till 1300-talets mitt. Han

tolkar det som ett kapell med tre travéer i öster och sammanställer det med beskrivningen av hospitalskapellet från år 1716. Valvstoden beskrivs som smäckra »och vi får ej tänka oss någon större rumshöjd i 'kapellet'«. Ljungstedt avslutar beskrivningen: »Det ursprungliga lilla kapellet söder om Hospitalstorget hade en rikt gestaltad gotisk arkitektur. Det intar därigenom en särställning bland de av oss kända medeltida byggnadsverken i Linköping, om man undantar domkyrkan« (Ljungstedt 1975, s. 107 f).

Tolkningen av fynden från 1912 har hittills varit svävande. Ljungstedt anser att det rör sig om ett kapell som revs omkring 1770 och på vars grund den nya Hospitalskyrkan uppfördes. Från beskrivningen av hospitalskapellet

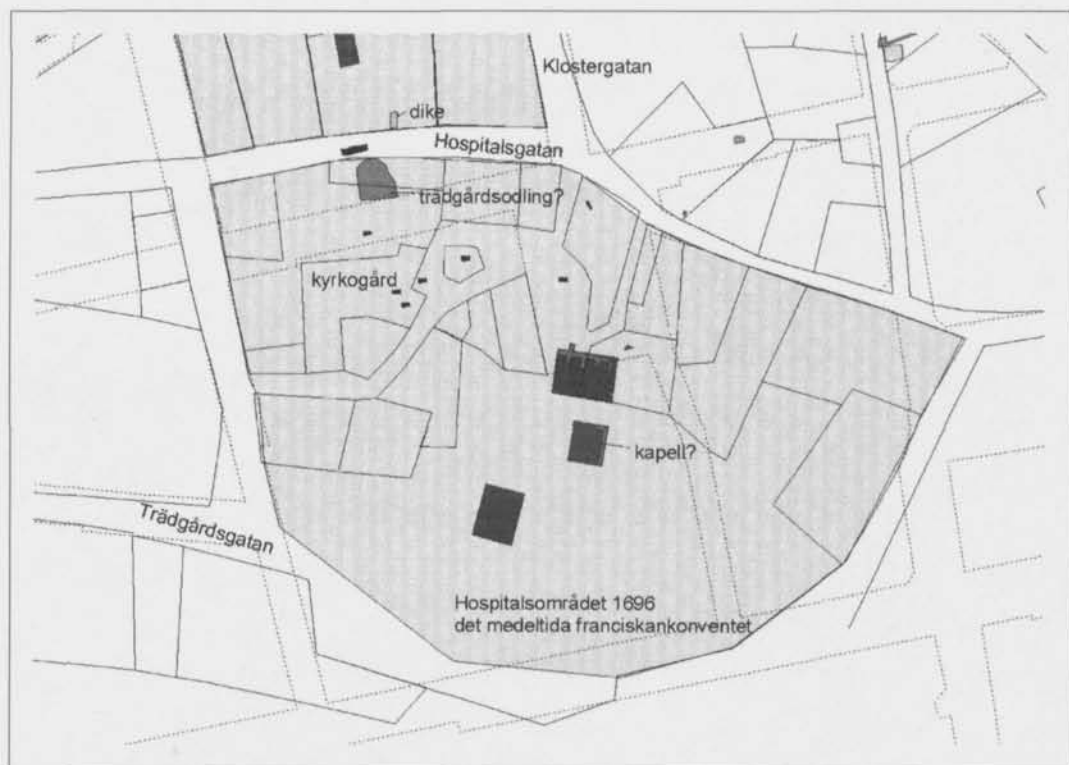

Fig. 5. Hospitalområdet på 1696 års karta, den förmodade utsträckningen av det medeltida franciskankonventet. I bakgrunden dagens grundkarta. Karta G. Tagesson och L. Österlin. — The hospital precinct, probably corresponding to the Medieval Franciscan friary. In the background a modern map.

från 1716 igenkänner vi även det omtalade tegelgolvet i koret och vålvningen. Fyndplatsen överensstämmer även med bevarade riningar över hospitalskyrkans plats och det verkar sannolikt att de påträffade byggnadsresterna ska tolkas som det gamla stenhus som omtalas under 16-1700-talen och där kapellet, sjukstugan och köket var beläget. Den allmänna tolkningen har varit att byggnaderna ingått i det medeltida helgeandshuset men då har man inte tagit ställning till uppgifterna om helgeandshusets kapell närmare torget.

Vid flera tillfällen har gravar från kyrkogården påträffats, dels norr om byggnaderna, på Hospitalstorget 1946 samt på gården väster om torget 1928 och 1931. I samtliga fall rör det sig om observationer utan någon dokumentation och det finns inga närmare uppgifter om gra-

varnas datering. Vid grävningen på Hospitalstorget hittades även rester av en byggnad. Vid undersökningen 1928 påträffades även rester efter en kullerstensläggning, en damm och en avskrädeshög med keramik från 16-1700-talet, sannolikt från en keramikverkstad. Inga fynd finns dock bevarade från undersökningen.

Bebyggelsen i kv. Elddonet kom att dokumenteras i samband med en byggnadsinventering i Linköping 1970. Vid detta tillfälle genomfördes en viss dokumentation och fotografiering av källaren till det gamla stenhuset (»stora stensalen«). Byggnaden har blivit ombyggd 1762, 1839 och 1902, men i källaren kunde spåras äldre murningssteknik. Ytterväggar och valv beskrivs vara av tegel och mellanväggar av gråsten. Tegelmåttet 9 x 13 x 27 cm, tegelmur-

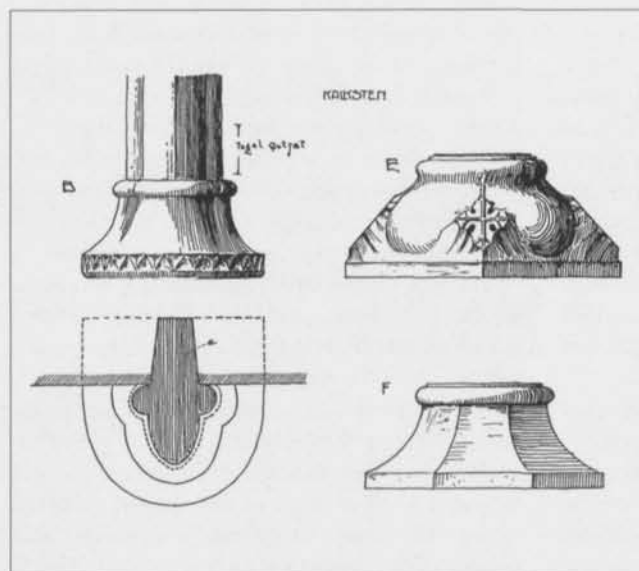
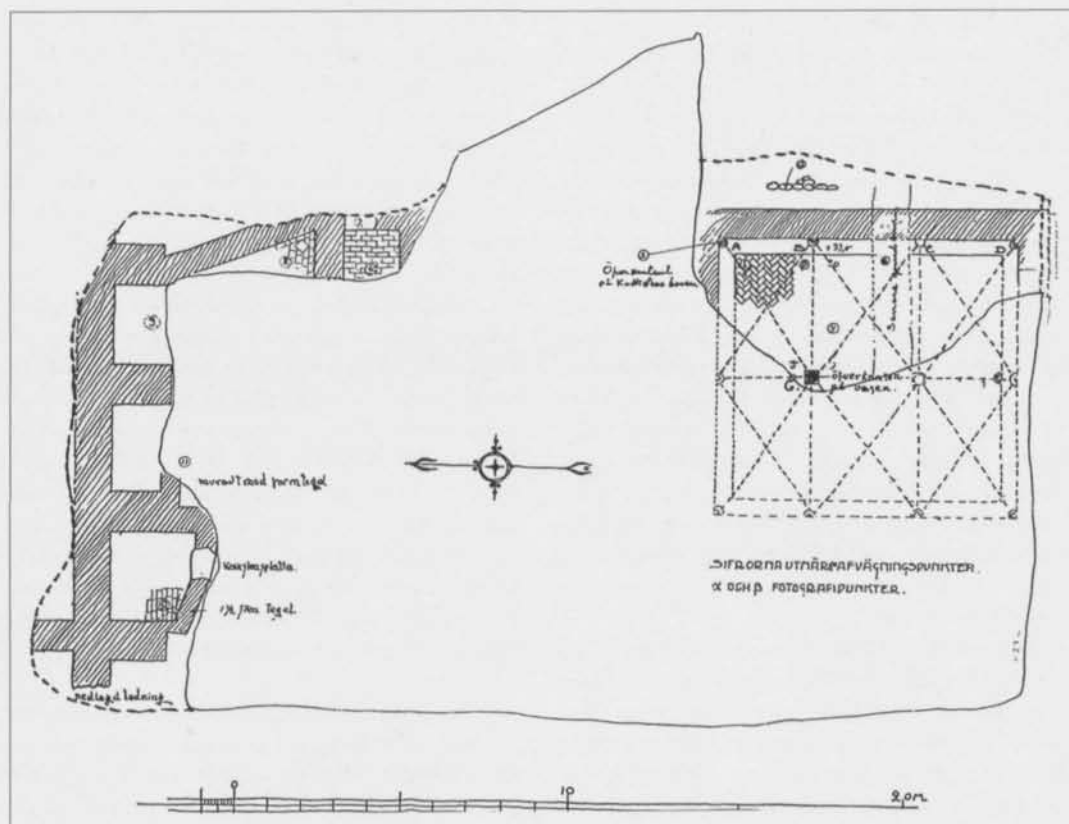

Fig. 6 a-b. Undersökningen vid Hospitalstorget år 1912, uppmätning av byggnadslämningar och arkitekturdetaljer av Holmdal och Berglund. ATA. — Archaeological excavation at Hospitalstorget in 1912, map and architectural remains.

ning i munkförband, tunnvalv samt flera igenmurade stickbågiga öppningar tyder på en medeltida datering (byggnadsinventering av fil. kand. Sune Ljungstedt, uppmätning i koncept, Östergötlands Läns museums arkiv).

1988 gjordes en arkeologisk undersökning i kv. Epåletten norr om den nuvarande Nygatan. Där hittades den medeltida Hospitalsgatan och strax norr därom fanns ett 3–4 m brett dike. Söder om gatan fanns under medeltiden sju stycken regelbundet rektangulära bassängformade grunda nergrävningar, som tolkades som spår av odling, trädgårdstäppor eller dylikt. Under senmedeltiden eller efterreformatorisk tid hade området blivit utfyllt med omfattande utfyllnadslager och ovan detta fanns rester efter bebyggelse i två faser, som speglar hur området kom att bebyggas under 1600-talet.

Var låg konventet?

Inga samtida dokument ger någon ledtråd till lokaliseringen av franciskankonventet i Linköping. Det är först biskop Rhyzelius som 1740 anger att Gustav Vasa efter reformationen skänkt det gamla konventet till Linköpingsbiskopen. De arkeologiska undersökningarna i och omkring den nuvarande biskopsgården norr om domkyrkan har inte i något fall kunnat tolkas som rester efter ett konvent.

Rhyzelius omtalade 1740 att det fanns två kloster i Linköping, förutom franciskankonventet även ett »bernhardinerkloster« beläget vid nuvarande Hospitalstorget, dvs. på platsen för Linköpings kronohospital. Arkeologiska undersökningar har under 1900-talet kunnat belägga ett kapell från 1300-talet, ytterligare medeltida byggnader samt en begravningsplats. Det har rätt stor förvirring kring attributionen av detta kapell, där de flesta forskare velat koppla samman det med den medeltida Helgeandsgården. Helgeandsgården har dock med största sannolikhet legat i kv. Epåletten, närmare torget.

Det verkar således sannolikt att franciskankonventet istället legat i stadens södra del på platsen för det eftermedeltida hospitalet och senare lasarettet. Detta är ett vanligt fenomen, flera andra skandinaviska franciskankonvent har vid reformationen ombildats till hospital,

bland andra konventet i Söderköping. Ofta har dessa eftermedeltida hospital övertagit konventets ekonomiska grund, dels i form av jordinnehavet som visats i exemplet från Linköping, men även i systemet med organiserat tiggeri. Den 1540 omnämnde biddaren kan sannolikt gå tillbaka på konventets organiserade bettleri (Rasmussen, *Die Franziskanerprovinz Dacia* ms. kap VIII:3.3.3).

Lokaliseringen till domkyrkoområdet kan ha sin förklaring i en sammanblandning på 1700-talet, då traditionen om stadens medeltida konvent hade förvanskats under de 200 år som gått mellan reformationen och biskop Rhyzelius beskrivning. I detta område finns idag gatunamnen Barfotagatan och Gråbröd-ragata, men dessa namn är sena. Däremot finns Klostergatan belagd redan 1615 och syftar då på en mindre del av den nuvarande gatan, vilken ledde fram till nordöstra delen av det dåvarande Hospitalsområdet (Hök 1968, s. 9, 13, 18).

Det finns även andra indicier som tyder på att hospitalet föregåtts av franciskankonventet. Enligt Peder Erikssons räkenskaper 1578 för hospitalet »bestod den odlade mark, som av 'de fattiga' brukades av 9 åkrar i Munkgärdet, därav 5 i Rislyckan, 3 i Stolplyckan och 1 i Gropdiket. Vid Kindaberget [sannolikt Kättelberget] ägde det 2 åkrar och vid Tinnerbäcken 2 flåtter och på bäckens andra sida 4 åkrar. I Ågårdet ägde hospitalet 4 åkrar, å Tanneförs-gärdet 2 åkrar och 2 flåtter, vid konventet 1 lycka och åker« (Westling 1919, s. 5).

År 1588 omtalas en »Clöster lyckian« i Hospitalets räkenskaper (Berggren 1908 s.16). Jämför vi dessa uppgifter med lantmäterikartor från 1700-talet framgår det att hospitalets jord var koncentrerad till åkermarken direkt söder om hospitalet. Namnen Munkgärdet och Munkhagen (söder om kvarnbyn Tannefors) tyder på att konventet har legat i närheten (se karta i Borna Ahlkvist & Tollin 1994).

Hospitalet ägde även ett antal hemman, som man antar har förts till stiftelsen vid reformationen. »De viktigaste bland dessa voro: 1 hemman i Köpetorp, 1/2 hemman Råberga och 1/8 hemman Berga, alla belägna i S:t Lars socken, 1/4 hemman Munketorp i Nykils sock-

en och 1/2 hemman frälse Åby i Slaka socken« (Westling 1919, s.56). Råberga och Köpetorp ligger öster om staden, Berga söder om staden, och av detta framgår att hospitalet haft en koncentration av jordägande i sin omedelbara närhet. Köpetorp nämns även i samband med franciskankonventet. Den 18 februari 1470 gav Pedher Stighson i Köpathorp i sitt testamente till konventet omkring 21/2 attungar jord i Köpathorp (Berggren 1908, s. 15).

Rasmussen har kommenterat detta testamente och tolkat det som att Köpetorp var tänkt som konventets avelsgård. Under 1400-talet har framför allt de svenska franciskankonventen, i begränsad omfattning, behållit jordegendomar i konventens närhet för att drivas som avelsgårdar i egen regi. Avelsgårdar nämns uttryckligen för vissa konvent, men de flesta påvisas som egendomar som förvärvats men inte avyttrats. Denna nya form av eget jordbruk var ett avsteg från den ursprungliga ordensregeln och ledde till en splittring av orden i två olika riktningar, observanter och konventualer. Rasmussen visar dock att det för de svenska konventens del sannolikt ska betraktas som en alternativ försörjningsstrategi i samband med att antalet donationer minskade (Rasmussen 1987, s. 39, Rasmussen ms. kap. VIII:3.2.4 samt 3.4.3.10).

Sannolikt har Köpetorp övergått från konventet till hospitalet vid reformationen. Om flera av hospitalets ägor tidigare har tillhört konventet är svårt att säga, men namnen Munkagärdet, Munkhagen och Munketorp tyder på att så var fallet.

Vad vet vi idag om konventet?

Det kan finnas anledning att förmoda att Linköpings franciskankonvent omfattat ett större område i den lilla stadens södra del. Uppgifter från 1300-talet om kungligt ägd jord vid torget samt konungs treding, dvs. kungens anspråk på en tredjedel av allmänningssmarken under medeltiden, gav Kraft anledning att spekulera i om inte Helgeandsgården, domkyrkan och biskopsgården skulle vara anlagd på kungligt ägd mark (Kraft 1975, s. 120 ff). Om detta är riktigt ligger det nära till hands att anta att även konventsområdet uppförts på kronojord under

Magnus Ladulås tid. Paralleller till detta finns framför allt i Danmark, där flera franciskankonvent grundats på kunglig mark, men tecken på en liknande situation finns även i Sverige, bl.a. i Söderköping (Rasmussen ms. kap. IV samt VIII:3.1A).

Det efterreformatoriska hospitalet omfattade enligt stadsplanen 1651 ett område mellan Hospitalsgatan i norr, nuvarande Apotekaregatan i väster och Trädgårdsgatan i söder och öster, totalt ca. 2 ha. Som jämförelse har Lorenzen beräknat att de flesta franciskankonvent i Norden omfattade ca. 2–4 ha. (Lorenzen 1914, s. 126). Norr om Hospitalsgatan har påträffats ett dike med medeltida datering, som kanske kan tolkas som en begränsning av konventsområdet mot staden. Flera exempel finns från konvent i Norden med murar och portar som begränsning av konventområdet, i Stockholm byggdes enligt en historisk källa en mur kring konventet år 1416 (Rasmussen ms. kap. IX, s. 18). Något liknande kan ha funnits i Linköping men har hittills inte påträffats.

Innanför Hospitalsgatan hittades vid undersökningen 1988 ett antal grunda, regelbundet kvadratiska nergrävningar med datering till medeltid, vilken möjligen kan tolkas som spår av odling. Konventens trädgårdar var enligt Nybo Rasmussen en viktig del av försörjningen och ett drygt tjugotal är kända i historiskt källmaterial, bl.a. i Söderköping. Det kunde röra sig om såväl frukt-, kål-, örta- och humlegårdar (Rasmussen ms. kap. VIII:3.2.3).

I den norra delen av konventsområdet har flera gravar påträffats, dock inga med säker medeltida datering. Gravarna är dock spridda över en tämligen stor yta, varför det verkar osannolikt att dessa begravningar skulle ha tillkommit endast under hospitalets tid. Sannolikt bör konventets kyrkogård sökas i denna del. En kyrkogård har hört till alla tiggarkonvent, avsedda för främst dess egna medlemmar. Lektmän har efter 1250 haft rätt att få bli begravda i konventen, men det var främst de åtråvärda platserna i kyrkorna som avsågs (Rasmussen ms. kap. IX, s. 18 ff).

I ett testamente från 1338 omnämns en gård som beskrivs ligga »mitt emot hans förutnämnda syster Katarinas gård på andra sidan gatan i det

kvarter, som sträcker sig till minoriterbrödernas kyrkogård« (»...ad cimiterium fratrum minorum...«). I kanten av brevet är tillagt med annan handstil: »Super quadam area capelle in vico fratrum minorum« (DS 3342). Gatan skulle kunna syfta på Hospitalsgatan. Vicus kan betyda både gata eller kvarter och översättningen är inte helt klar. Tydligt är dock att konventet utgjort en viktig utgångspunkt för lokalisering av andra tomter i sin del av staden. Även år 1400 finns i ett testamente en uppgift om en gård, belägen »vänster om gatan, då man går till klostret« (RPB 3090).

Centralt i området har konventsbyggnaderna legat. Det är inte mycket vi vet om dessa, men åtminstone tre byggnader kan dateras till medeltiden. Det är först och främst det lilla kapellet, som på stilistiska grunder har daterats till 1300-talets första hälft. Trots att endast en liten del kunde dokumenteras 1912 tyder det bevarade materialet på att det funnits en rak vägg i öster med antydning till nord- och sydmurar. Golvet var av tegel och i östmuren fanns tre fönster, vilka lätt kan anpassas till det system med tre valvtravéer som bevarade pelarbaser tyder på.

Möjligen skulle den undersökta byggnaden kunna vara koret till en kyrka, vars långhus i så fall borde kunna sökas väster om detta. Linköpingskonventets etablering sammanfaller i tid med framväxten av franciskanernas speciella kyrkoplan, med ett kor och tvåskeppigt, asymmetriskt långhus. Kyrkorna är vanligtvis byggda i tegel och med en stor och inbjudande västfasad, med blinderingar och stort fönster (Rasmussen ms. kap. IX, s. 22 ff, Sundquist 1954). En möjlig förklaring skulle kunna vara att det lilla undersökta kapellet utgör ett rakavslutet kor till en kyrka av denna typ, som efter reformationen avskiljts som gudstjänstrum, varvid långhuset revs. Andra möjligheter, t.ex. att det rör sig om ett fristående kapell eller ett profant rum, t.ex. kapitelsal, ska inte uteslutas.

Norr om kapellet fanns ytterligare en tegelbyggnad. Den hade en kraftig mur i norr och innanför denna flera mindre rum med tegelgolv. Sydväst om kapellet fanns den tredje byggnaden, som Rhyzelius kallar för Stora stensalen och där brödernas matsal skulle ha legat. Käl-

laren i det på 1970-talet rivna huset gjorde ett medeltida intryck, med fältstensmurar och tegelmurade tunnvalv. Det finns åtskilliga exempel på källare under någon av konventsbyggnaderna, i Roskilde omtalas t.ex. att det fanns en källare under refektoriet (Rasmussen ms. kap. IX, s. 21 ff, kap X:3.), således en möjlig parallell till Linköping.

Söder om dessa byggnader fanns under hospitalets tid ekonomibyggnader och ladugård i ett område som angränsade till den brukade åkermarken. Detta förhållande kan möjligen ha rätt även under konventets tid.

Av bevarade och arkeologiskt undersökta franciskankonvent i Skandinavien framgår det att man inom orden sett den traditionella konventplanen som ett ideal, med fyra byggnadslängor kring en klostergård och med kyrkan i norr eller söder, men att få konvent nått så långt. Lämningsarna från Linköpingskonventet är dock än så länge för svårtydda för att kunna medge en närmare tolkning av planen.

Linköpings franciskankonvent har genom det föreslagna nya läget i staden kommit att helt byta stadsdel. Från att ha antagits ligga i domkyrkoområdet i norr verkar det snarare troligt att det låg i stadens södra utkant, söder om stadens torg. Konventsområdet gränsade i norr mot den gata som senare kallades Hospitalsgatan (idag Stora Badstugatan) och som sannolikt under medeltiden fungerade som en genomfartsgata. Den löpte i väster samman med Tanneforsgatan, som i sin tur sammanföll i väster med Storgatan, dvs. landsvägen mot Skänninge. I öster har den sammanfallit med Tanneforsgatan på vägen sydöst mot kvarnbyn Tannefors. I söder har konventsområdet anslutit till det s.k. Mungårdet. Läget i staden överensstämmer på detta sätt bättre med flertalet franciskankonvent. Rasmussen visar att 18 av 48 konvent i Skandinavien ligger i stadens utkant vid en infartsgata, 10 i utkanten av staden, 9 strax utanför staden medan endast 8 konvent ligger i stadens mitt (Rasmussen 1992, s.8).

Spår av en svensk observantrörelse?

En av ledtrådarna till att återfinna platsen för franciskankonventet i Linköping var biskop

Rhyzelius uppgifter om ett andra konvent i stadens södra del. Han benämner ett »bernhardinerkloster« utan att närmare förklara detta namn. Termen »bernhardinerkloster« syftar inte på Bernhard av Clairvaux, vilket förmodligen de flesta forskare antagit, utan på Bernhardinus av Siena, död 1444, en av förgrundsgestalterna inom franciskanorden, vilket teol. dr Henrik Roelvink OFM uppmärksammat under tecknad på. Bernhardinus var förste generalvikarie för observantrörelsen 1438–1442, och i flera sammanhang, bl.a. i Polen, kallas de reformerade franciskankonventen för bernhardinerkonvent.

Observantrörelsen växte fram inom franciskanorden under 1400-talet, som en reaktion på de tendenser till avsteg från ordensstiftarens ursprungligen mycket radikala fattigdomsideal. Dessa ideal hade kunnat upprätthållas genom brödernas personliga fattigdom och genom att konventen endast mottog allmosor och donationer in natura. I de fall jordegendomar skänktes såldes de vidare. Avsteg från detta började göra sig gällande under 1400-talet, då antalet donationer och penninggåvor minskade. För att säkerställa konventens försörjning har jordegendomar behållits som avelsgårdar (se ovan).

Reaktionen på detta ledde till observantrörelsen och i Skandinavien har framför allt flera danska konvent gått över till reformrörelsen, först konventet i Odense 1469, senare även genom nygrundade observantkonvent. Rörelsen innebar att franciskanorden fick ett förnyat uppsving under senmedeltiden, framför allt i Danmark, med flera nya konvent, en utveckling som inte har någon motsvarighet i dess systemorden, dominikanerna. År 1517 delades orden i två riktningar, så att observanterna kom att omfatta den ursprungliga orden och de övriga, konventualerna, utsöndrades och fick en egen självständig organisation. I samband med detta har samtliga danska konvent anslutit sig till observantrörelsen (Gallén 1959, s 570).

I Sverige har inga konvent bevisligen övergått till observansen och de nya konvent som grundas på 1400-talet – Krokek, Nya Lödöse och Växjö i Sverige och Viborg, Raumo och Kökar i Finland – har tillhört konventualerna. Det

finns dock enstaka tecken som tyder på ett visst inflytande från observantrörelsen i Sverige, samtliga koncentrerade till Linköpings stift.

Det finns uppgifter om att observantbröder vistades i Söderköping, dels Bernhardinus Kempe som var son till en rådman i staden, dels Knut Jönsson från Stockholm. Denne kom att efter sin anslutning till observanterna i Danmark inträda i Söderköpings konvent kort tid före sin död 1496 (SRS I, 74, Pergamo 1934, s. 54, Collijn 1914, s. 113).

Det bevarade Stockholmsdiariet omtalar att Söderköpings konvent var tänkt att reformeras 1495 (SRS I, 79). Det var även i Söderköping som det sista kända provincialkapitlet hölls 1524, till vilket möte Linköpingsbiskopen Hans Brask skrev och uppmanade till reformering av franciskanorden (SRA ms. A.7 fol., 44r–44v). Det tyder enligt Rasmussen på att reformtanken ännu vid reformationstiden levde kvar i Söderköpings franciskankonvent, men saknade styrka eller var på väg att försvinna.

Slutligen finns bevarat en förteckning från år 1519 på franciskankonvent i provinsen Dacia som övergått till observansen och som påven bekräftar. Förteckningen upptar åtta konvent i Danmark samt »Vecebicen« i Linköpings stift, vilket skulle kunna tolkas som Visby (Wadding 1933, s. 95 f).

Till dessa uppgifter kan även föras de exempel på framställningar av Bernhardinus i Skandinavien som Anna Nilsén fört fram i en uppsats. Det framgår att bevarade bilder av denne finns framför allt i Linköpings kustodi, i Östergötland och på Gotland, och kan dateras till 1400-talets andra hälft. De östgötska bilderna av helgonet finns i Vinnerstad och Stora Åby, och i det närbelägna Askeby cisterciens kloster fanns dessutom ett kapell invigt till bland andra Bernhardinus. Nilsén tolkar detta som spår av den franciskanska observansens reformförsök (Nilsén 1990).

Samtliga spår av påverkan från observantrörelsen är hämtade från Linköpings stift, vilket skulle kunna förklaras av att Linköpings kustodi haft tätare kontakter med Danmark och att unionisterna hade en starkare ställning där än i det mer nationalistiskt präglade Stock-

holm och Mälardalen (Roelvink 1998, s. 116 ff).

I detta sammanhang blir uppgiften om ett »bernhardinerkloster« i Linköping naturligtvis särskilt intressant. Möjligheten finns att namnet avspeglar en påverkan från denna reformrörelse vid medeltidens slut, utan att den kunnat tidigare beläggas i de samtida källorna. Om benämningen »bernhardinerkloster« utgjort en levande tradition i Linköping på biskop Rhyzelius tid är givetvis omöjligt att svara på, men sannolikheten verkar stor, särskilt med tanke på att biskopen refererar till namnet utan att kommentera det vidare.

Slutord

Alltsedan biskop Rhyzelius beskrivning av Linköping 1733 har stadens franciskankonvent förlagts till området norr om domkyrkan. Alla författare som skrivit om stadens historia har anammat denna lokalisering, trots att samtida uppgifter om konventets läge saknas och att de arkeologiska spåren varit mycket svårtolkade. I denna artikel har istället en alternativ plats utpekats i stadens södra del.

Biskop Rhyzelius nämnde redan 1733 att ett »bernhardinkloster« funnits på den plats där kronohospitalet inrättades efter reformationen. Flera indicier tyder på att detta är platsen för det medeltida konventet. I närheten ligger Klostergatan, vars äldsta belägg går tillbaka till 1615. Söder om hospitalsområdet ägde hospitalet jord i Mungårdet och Munkhagen. Hospitalet har även ägt hemmanet Köpetorp strax sydväst om staden, ett hemman som redan 1470 testamenterats till konventet och fungerat som dess avelsgård.

Vid undersökningar i kv. Elddonet och på Hospitalstorget har på 1920-40-talen hittats rester av en omfattande kyrkogård. 1912 hittades dessutom medeltida byggnadslämningar av tegel, där en mindre byggnad tolkats som ett kapell, daterat på stilistiska grunder till 1300-talets första hälft. Därtill visar sig Rhyzelius uppgift om ett »bernhardinkloster« kunna vara ett indicium på att stadens franciskankonvent påverkats av reformrörelsen inom orden vid 1400-talets slut.

Referenser

- Andersson, H. 1979. *Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige. Medeltidsstaden 7*. Riksantikvarieämbetet.
- 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. Medeltidsstaden 73*. Riksantikvarieämbetet.
- Beckman, K. 1920. Linköpings biskopsgård under fem århundraden. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Linköpings stift 1920*. Linköping.
- 1922. Medeltidshus i Linköping. *Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1922*. Linköping.
- Berggren, P.G. 1908. Anteckningar om Linköpings franciskanerkloster. *Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening*. Linköping.
- Borna Ahlkvist, H. & Tollin, C. 1994. *Kring Stång*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 7.
- Collijn, I. 1917. Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen i Stockholm. *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen, häfte 2-3*. Stockholm.
- Diarium fratrum Stockholmensium. Utg. i *Scriptores rerum suecicarum I*. Stockholm 1818.
- Diplomatarium Suecanum bd. I–VI. Stockholm 1825–65.
- Feldt, A.-C. & Tagesson, G. 1997. *Två gårdar i biskopens stad – om de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Brevduvan, Linköping 1987–89*. Östergötland Fakta 3.
- Gallén, J. 1958. Dominikanorden. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 3*.
- 1959. Franciskanorden. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 4*.
- Hedqvist, V. 1893. *Den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden*. Strengnäs.
- Hök, I. 1968. *Gatunamnen i Linköping*. Skriftserie utgiven av föreningen Gamla Linköping, nr 11. Linköping.
- Kilström, B.I. 1974. *Franciskanska perspektiv*. Stockholm.
- Kraft, S. 1975. *Linköpings stads historia 1. Från äldsta tid till 1567*. 1946, 2:a upplagan Linköping 1975.
- Kugelberg, A. 1972–75. *Gamla Linköpingsgårdar 1–4*. Skriftserie utgiven av föreningen Gamla Linköping (originalupplagan 1943 resp 1949)
- Lindbäck, J. 1914. *De danske franciskanerklostre*. København.
- Ljungstedt, S. 1975. Linköpings medeltida bebyggelse och topografi. Kraft, S. *Linköpings stads historia 1*.
- Lorenzen, V. 1914. *De danske klostres byggningshistorie 2. De danske franciskanerklostres byggningshistorie*. København.
- Nilsén, A. 1990. Bernhardinusbilden och franciskansk reformrörelse i Norden. *Konsthistorisk tidskrift 1990, häfte 1-2*.

- Olofsson, L. 1989. *Det lilla lasarettet mitt i stan. Läns-lasarettet i Linköping 1782–1895*. Linköping.
- Pergamo, B. 1934. *I Francesci alla facoltà teologica di Bologna*. Archivum Franciscanum Historicum 27.
- Rasmussen, J. N. 1987. Linköpings franciskanerkloster på medeltiden. *Linköping 700 år. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum*.
- Rasmussen, J. N. 1992. Die Bedeutung der nordischen Franziskaner für Städte im Mittelalter. *Bettelorden und Stadt. Bettelorden und städtisches Leben im Mittelalter und in der Neuzeit*. Herausgegeben von Dieter Berg. Werl 1992.
- Ms. *Die Franziskanerprovinz Dacia. Band I*.
- Rhyzelius, A.O. 1733. *Om Linköping*. Skriftserie utgiven av Föreningen Gamla Linköping 10, 1968.
- 1756. *Berättelse om Biskops-gården uti Linköping*. Tryckt i Uppsala 1945 för biskop Tor Andræus 60-årsdag.
- Ridderstad, E. 1958. *Linköpings klosterområde. Bebyggelse invid Ågatan under och efter medeltiden*.
- Roelvink, H. 1998. *Franciscans in Sweden – medieval remnants of Franciscan activities*. Aassen.
- Rudbeck, G. 1982. *Kvarteret Absalon 16, Linköping*. Riksantikvarieämbetet Rapport UV 1982:43.
- Sundquist, N. 1954. Den svenska tiggarmunkskyrkans plantyper. *Uppland. Upplands förmäminnesförenings årsskrift*. Uppsala 1954.
- Svenska Riksarkivets Pergamentsbref bd. I–III. Stockholm 1866–72.
- Svenskt diplomatarium bd. VI–X. Stockholm 1878.
- Tagesson, G. 1986. *Arkeologisk undersökning 1986. Museiparken, kv. Akademien., Linköping*. Otryckt rapport Östergötlands Länsmuseum, dnr 260/86.
- 1987. *Linköpingsklostret - ett 700-årsjubileum. Linköping 700 år. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum*.
- 1989. *Arkeologisk undersökning 1960–63. kv. Aposteln 2 och Absalon 1, Linköping*. Otryckt rapport Östergötlands Länsmuseum, dnr 26/89.
- 1995. *Arkeologisk undersökning 1991. kv. Aposteln 2*. Otryckt rapport Östergötlands Länsmuseum, dnr 143/91.
- 1998. Who wants to live in a bishops town? On Archaeology and Change in Linköping. *Lund Archaeological Review*.
- Tham, W. 1994. *Beskrivning över Linköpings län (1854/55, ny upplaga 1994)*.
- Wadding, L. 1933. *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco institutorum*. Editio tertia. Vol XVI, anno 1516–1540. Quaracchi.
- Westling, G. 1919. *Om Linköpings hospital*. Linköping.
- Widgren, P.D. 1817. *Försök till en ny beskrifning öfver Östergötland*.

Arbetet med Linköpings franciskankonvent har möjliggjorts genom medel från Berit Wallenbergs fond, till vars styrelse riktas ett varmt tack.

Tack till pater Henrik Roelvink, ofm., Linköping och arkivarie, fil. lic. Jørgen Nybo Rasmussen, Roskilde, för värdefulla diskussioner och synpunkter. Den senare har också med stort tillmötesgående låtit undertecknad ta del av manus. Tack även till professor Hans Andersson, Lund och fil. dr. Per Stille, Lund, som läst och kommenterat manus. För diskussion kring hospitalskapellet, datering och ytterligare värdefulla uppgifter tackas fil. kand. Sune Ljungstedt, Linköping.

¹ Till dessa frågor kommer undertecknad att återkomma i ett senare arbete.

Summary

Since the description of Linköping of 1733 by Bishop Andreas Rhyzelius, the Franciscan friary has been thought to have been placed in the northern parts of the town, north of the Cathedral. All previous authors and scholars have accepted this location, although no contemporary sources mention the site and the archaeological remains are scanty.

Bishop Rhyzelius remarked already in 1733 that a »Bernhardine« abbey had stood on the site where the public hospital was later established after the Reformation. Much evidence,

previously neglected by scholars, suggests that this was the precise site of the Medieval Franciscan friary. »Klostergatan«, Abbey Road, mentioned already in 1615, runs nearby. South of the hospital precinct lies its arable land, called »Munkgärdet« and »Munkhagen« (i.e. the fields and the pastures of the monks). The hospital also owned »Köpetorp« farm, south-east of the town, which was given to the friary in 1470 and probably was the farm for the convent's cattle.

Archaeological excavations in the Elddonet

block and at the Hospitalstorget marketplace in the 1920–40s revealed parts of an apparently rather large cemetery. In 1912 parts of Medieval brick structures were uncovered, one of them a small chapel from the first part of the 14th century.

Bishop Rhyzelius' reference to the friary as a »Bernhardine« abbey may allude to the Franciscan saint St. Bernardino of Siena. The use of this name, together with other hints, may reflect the influence of a Late Medieval Franciscan reform movement, the Observants, in the monastic custody of Linköping.

This new interpretation has consequences for the placement of other ecclesiastical institutions in Linköping and suggests a location which fits better the general topography of a bishop's town strongly influenced by the Church. The location of the convent in a street, on the southern outskirts and at a distance from the Cathedral close is rather typical for Swedish Medieval towns.

It is possible to delimit the precinct of the convent, and we may also outline the general appearance of the friary with more precision than was previously possible. In the northern part of the precinct there was a ditch, separating the friary from the town, and inside this remains of a garden. The convent buildings were probably in the centre and we know about at least three of them. A building with fine architectural details recorded already in 1912 may have been a small chapel or the chancel of the abbey church. This chapel was later used as the hospital church. Parts of a brick building north of the chapel were also investigated in 1912 and 1973. A building with a Late Medieval cellar was recorded in the 1970s but was unfortunately demolished as late as 1978. In the southern parts of the hospital area there were agricultural buildings adjoining the arable land. This may have been the situation also during the time of the convent.